

Orta Çağ Türk-İslâm Dünyasında “Kılavuz”lar

“Guides” in Turkish-Islamic World in the Middle Ages

ÖZET

Orta Çağ Türk-İslâm dünyasında seyyahlar, tâcirler, elçiler hatta hükümdarlar çok iyi bilmedikleri coğrafyalarda kılavuzlara ihtiyaç duymuşlardır. Seyyahlar yol iz bilmedikleri ülkelerde onların rehberliği ile dolaşmışlar, hükümdarlar, ordularını iz tutmaz çöl topraklarından, bataklık alanlarından, geçit vermez dağlardan ya da hiç bilmedikleri bir bölgeden çıkarabilmek için kılavuz kullanmışlardır. Elçi heyetlerinin kaybolmamaları için yine kılavuzlara başvurulmuştur. Bunun yanında kılavuzlar bazen bir hükümdarın savaş alanından uzaklaşmasına katkıda bulunmuş bazen de seyyahları ya da hükümdarları kandırmaya ve oyalamaya çalışmışlardır. Türk tarihinde “kılavuz” kelimesi, “kulavuz”, “kulabuz”, “çufga”, “yırçi/yerçi/yorçı” ve askerî alanda “yezek/yizek” gibi değişik adlandırmalarla karşımıza çıkmaktadır. Kılavuzların Türk-İslâm dünyasında işlevsellik açısından önemli bir yeri olduğu ve çoğu kez tarihsel anlatımda dikkat çekmeseler de tarihî ve kültürel geçmişte bazen iyi bazen kötü, çeşitli izler bıraktığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Türk, kılavuz, rehber, kültür.

ABSTRACT

Travellers, merchants, envoys, and even rulers in Turkish-Islamic world in the Middle Ages needed guides in the territories they did not know well. Travellers used their assistance where they knew not the path, and rulers benefitted from guides to direct their armies out of unmarked desert land, swamps, unpassable mountain ranges, or any unfamiliar territory. Guides were assigned again to help envoys reach their destinations. While guides often helped rulers leave the battlefield as safe as possible, they sometimes tried to deceive travellers or delay rulers. The equivalents for “guide” in Turkish history are “kulavuz”, “kulabuz”, “cufga”, “yırçi/yerçi/yorçı” or “yezek/yizek” in military terms. It is seen that guides have a significant place in Turkish-Islamic world in terms of their functions and that, although they do not attract attention in historical narratives, they left various marks on historical or cultural past whether be good or evil.

Keywords: Middle Ages, Turkish, guide, pathfinder, culture.

Züriye ORUÇ
Okutman Dr. (Tarih)

Necmettin Erbakan
Üniversitesi, Ahmet
Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi
Ana Bilim Dalı
zuriyeoruc@gmail.com

«Kılavuzların Orta
Çağ askerî hayatının
vazgeçilmez
unsurlarından biri
olduğu görülmektedir.
Hükümdara ve orduya
yol gösteren kılavuzların
bir kısmı askerî ve idarî
teşkilatın bir parçasıdır ve
bunlar aynı zamanda
ordu mensubu ve idareci
olduklarından, yani askerî
ve idarî bilgilere de vakıf
olduklarından oldukça
kıymetli idiler.»

Eser Geçmişi

07/12/2016'da başvuru alındı, 20/12/2016'da kabul
edildi, 25 Aralık 2016' da yayınlandı.

Paper History

Received on 07/12/2016, Accepted on 20/12/2016,
Published on 25 December 2016

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.281945>

Kılavuzluk, tarihin ilk dönemlerinden itibaren bir meslek¹, askerî alanda bir görev ve teşkilata dair bir terim olarak karşımıza çıkar². Bu kelime Dîvânü Lugâtî't Türk'de *kulavuz*, *kulabuz*, *çufga* şeklinde geçmektedir. “Çufga”nın “çabuk gitmek isteyen bir postacının, yoldan alıp başkasını buluncaya değin binip gittiği at” anlamı olduğu gibi Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde “kılavuz, başbuğ” anlamı bulunmaktaydı³. Bundan başka yırçı/yerçi/yorçı “usta kılavuz” anlamına gelmekteydi⁴. Bahaeddin Ögel, Yusuf Has Hacib'in *kılavuz* ile *yezek* kelimesini, şiirinde yan yana kullandığından bahisle bunlardan sadece *yezekin* askerî bir mana taşıdığını söyler⁵. Yezek/yizek, “askerin önde giden bölüğü, öncüsü”dür. Bunlar “düşmandan kimse var mı diye her tarafı” dolaşan ordunun öncü askerî birliğidir⁶. Daha doğrusu kılavuzluk görevi de bulunan, orduya kılavuzluk eden, ordunun öncü birlikleridir⁷. Kılavuz ve yezek kelimeleri saray ve orduda kullanılan teşkilat terimlerinden idiler⁸. Osmanlı Devleti teşkilatı içinde de kılavuz olarak adlandırılmış görevliler bulunmaktaydı. Bunlardan biri, çavuşbaşının emri altında bulunan kılavuz çavuş idi. Kılavuz çavuşlar, padişah ve sadrazam alaylarına yol açan kişilerdir⁹.

Çin yıllıklarına göre Göktürklerde 28 çeşit unvan ve memuriyet vardı ve bunlardan biri kılavuz idi¹⁰. Orhun abidelerinde de *kılavuz* kelimesi geçmektedir. Buna göre ünlü

- 1 Erdoğan Merçil, Türkiye Selçukluları'nda Meslekler adlı eserinde, meslekleri 11 grup halinde vermiş ve kılavuzluğu “müteferrik meslekler” içine dahil etmiştir. Bkz.: Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara 2000, s. 183.
- 2 Kılavuz, halk anlatmalarında kurt, hızır gibi olağanüstü varlıklara bürünerek kendine mitolojik bir zeminde yer bulmuş, inançsal boyutta ulaşılması istenen yere götüren bir araç veya kişi olarak görülmüştür. Türk mitolojisinde kılavuzların çok önemli olduklarını ve Anadolu'ya giren Türklere kurda benzeyen bir hayvanın kılavuzluk yaptığına dair bir inancın olduğunu anlatan Bahaeddin Ögel, 11. yüzyıldan sonra “yolçı yerçi” peygamber manasında da kullanılmıştır der. Türk destanlarında yine çok sayıda kılavuz hikayesi bulunmaktadır. Bunlardan birisi Oğuz Han'a kılavuzluk eden Tanrı tarafından gönderilmiş “gök tüylü, gök yeleli” kutsal kurttur. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, Ankara 1993, s.256; I, s. 134, 529; *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VI, Ankara 1991, s. 13. Halk anlatmalarındaki kurt, bozkurt şeklindeki kılavuzlar İslam'dan sonra hızıra dönüşmüştür. Bu konuda bkz. Mustafa Duman, “Bokurttan Hızır'a Türk Halk Anlatmalarında Kılavuz”, *Millî Folklor*, Yıl: 24, Sayı: 96, 2012, s. 190-201.
- 3 Mahmûd el-Kâşgarî, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, I, Tercüme: Besim Atalay, Ankara 1985, s. 424.
- 4 Mahmûd el-Kâşgarî: 1985, III, s. 30.
- 5 “Bu kökteki yıldız, bir ança bezek, Bir ança kılavuz, bir ança yezek!” Bkz.: Ögel: 1991, VI, s.103-104.
- 6 Mahmûd el-Kâşgarî: 1985, III, s. 18, 88-89; Saadetin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2006, s. 79. Bunlardan başka bir de düşmanın durumunu öğrenmek üzere gönderilen süvarî keşif birlikleri vardır ve bunlara yelme adı verilir. Bkz.: Erkan Göksu, “Kutadgu Bilig'e göre Türk Savaş Sanatı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/VI, 2009, s. 275.
- 7 Ögel: 1991, VI, s. 107.
- 8 Nuri Yüce, “Mısır'da Türk Dili ve Kültürünün İlk İzleri”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 41, 2009, s. 97.
- 9 Emine Erdoğan Özünlü, “Osmanlı Devleti'nde Orta Asya Kökenli Askerî Unvanların Kullanımına Dair Bazı Tespitler”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume: 14, 2010, s. 88.
- 10 Bu memuriyetler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Bkz.: Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*

Göktürk Veziri Tonyukuk, abidesinde Kırgızlar üzerine yapılacak bir sefer için kılavuz aradığından ve Az'lardan bir kılavuz bulduğundan bahseder¹¹. Kılavuzların askerî alanda önemli yer işgal ettikleri, hükümdara ve orduya yardımcı unsurlardan oldukları görülmektedir. Yine sosyal yaşamda bir yerden bir yere güven içinde ulaşmayı sağlayan bir araç ve rehber olarak sık sık onlara müracaat edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de pek çok defa kılavuz kullanmıştır. Medine'ye hicrette Hz. Ebûbekir tarafından kiralanmış olan Abdullah bin Uraykit ve Hayber Seferi'nde kılavuzluk yapan Huseyl b. Nüveyre bunlardan sadece ikisidir¹². Kılavuzluk yapmış bazı kimseler tarihte birtakım suikast teşebbüslerinde de rol oynamışlardır. Buna dair bir ilk örneklerden biri Medine'ye hicret eden Hz. Peygamber'i (s.a.v.) öldürmek üzere yola düşen bir kılavuz ile ilgilidir. Buna göre Ebû Sufyan Hz. Peygamber'i (s.a.v.) öldürecek birini aramaktaydı ve Ebû Sufyan'ın evine gelen bir Arap bu işi iyi bir ücret karşılığında yapabileceğini, yolları iyi bildiğini, kılavuzluğu olduğunu söylemişti. Vakıdî'den alınan bu rivayete göre bu Arap Medine'ye gelmiş ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanına gitmiş olmasına rağmen yanında taşıdığı hançeri kullanamamıştır¹³.

Kılavuz kelimesi, kaynaklarda rehber ve delil (delîl-i râh=yol kılavuzu)¹⁴ şeklinde de yer alır. Kılavuzlar hakkında ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte bu kişilerden bazılarının önemli sayılabilecek güçlerinin olduğu görülmektedir. Cüveynî'nin kaydına göre Harezmşah Hükümdarı Alaeddin Muhammed'in (1200-1220) kılavuzu Türkmenlerden Buka adlı bir kimse idi ve bu kişi Merv'in Cebe ve Subetay Noyanlar tarafından ele geçirilmesinden önce, etrafına topladığı kişiler ile birlikte halkı teslim olmamaya davet etmiş ve kısa zamanda teslimden yana olmayan herkes onun yanında toplanmıştı¹⁵. Kılavuzların çocukları Türkiye Selçuklularında bazı önemli mevkilere de gelmişlerdir. Nitekim III. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında (1266-1284) Selçuklu emirlerinden olan ve Emîr-i Şikârlık görevinde bulunan kişi Kılavuzoğlu Seyfeddin adında bir kimse idi. Hatiroğlu İsyanı'nda (675/1276) yer alanlardan olan Kılavuzoğlu Seyfeddin, Câmedâr Sancar ve Hâdim-i Has Şücaaddin Kayıaba ile birlikte yargılama sonrası idam edilmiştir¹⁶. Bundan başka Eflâkî'nin aktardığına göre Gazan Han'ın Emir-i Şikârı, Kılavuzoğlu Tuman Bey adında "son derecede itikad sahibi, doğru, arif" bir kişiydi ve Ulu Arif Çelebi'nin bazı kerametlerine tanık olunca ona mürit olmuştu¹⁷.

Kılavuzların Orta Çağ askerî hayatının vazgeçilmez unsurlarından biri olduğu görülmektedir. Hükümdara ve orduya yol gösteren kılavuzların bir kısmı askerî ve idarî teşkilatın bir parçasıdır ve bunlar aynı zamanda ordu mensubu ve idareci olduklarından, yani askerî ve idarî bilgilere de vakıf olduklarından oldukça kıymetli idiler.

İdarî- Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul 1988.

11 Bu kılavuz daha sonra yolu şaşırınca öldürülmüştür. Bkz.: Tonyukuk Âbidesi, Birinci Taş (D6). Bkz.: Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2000, s. 71-73.

12 İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslam Tarihi*, II, Tercüme: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul, s. 105, 211.

13 İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*, IV, İstanbul 1994, s. 119-120.

14 Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, Tercüme: Erkan Göksu, Ankara 2015, s. 2015, s. 33.

15 Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Tercüme: Mürsel Öztürk, Ankara 1999, s. 164.

16 İbn Bîbî, *El Evamirü'l-Ala'îye fî'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, II, Tercüme: Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 185.

17 Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, II, Tercüme: Tahsin Yazıcı, İstanbul 1973, s. 239.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi kılavuzluk görevi hükümdara bağlı bir emir idaresindeki birlikler ile (yezek/yizek) de yani öncü kuvvetler ile de gerçekleştirebilmekteydi. Örneğin Sultan Alp Arslan'a (1063-1072) Anadolu seferinde (1064), daha önce bölgede bulunan ve o coğrafyayı iyi öğrenmiş olan Emir Tuğtegin kılavuzluk yapmıştır. Emri altındakiler ile birlikte Alp Arslan'ın hizmetine giren Emîr Tuğtegin ordunun öncü birliğini (yezek/yizek) oluşturmuştur¹⁸. Yine Sultan Melikşah (1072-1092), amcası Melik Kavurd'un isyanı üzerine onunla savaşmak için harekete geçtiğinde (1074) ordusunun öncü birliğinin başında (yezek/yizek) Emir Savtegin vardı¹⁹. Emir Savtegin Sultan Alp Arslan döneminde de aynı şekilde hükümdarın hizmetinde yer almıştır²⁰.

Kılavuzların sefer ve savaşlarda oynadıkları rollerden başka, birtakım görevler de edindikleri görülmektedir. Vezir Nizâmü'l-Mülk, Selçuklu ülkesine gelen elçiler konusunda nelere dikkat edilmesi gerektiğini anlatırken;

“Dünyanın dört bir tarafından gelen elçilerden, saraya ulaşana kadar kimsenin haberi olmuyor. Bunların gelişi ve gidişlerinden kimse yükümlülük duyarak, haber ulaştırmıyor. Bunu işlerin gaflet ve olumsuzluk içinde bulunmasına hamlediyorlar. Sınırlarda bulunan memurlar, bir atlı göndererek kimin geldiğini maiyyetinde ne kadar atlı ne kadar yaya bulunduğunu ve kıyafetinin ne ölçüde olduğunu ne iş için geldiğini bildirerek, itimat edilebilir bir adamı, onları şehre ulaştırana kadar kılavuz olarak vermelidir. Bu arada, diğer bir memur onlara kılavuzluk etmeli ve böylece saraya kadar memurlar refakatinde getirilmelidir” demektedir²¹.

Dolayısıyla hükümdarların yanına güven içinde ulaşmaları ve istenmeyen bazı bilgilere sahip olmalarının önüne geçebilmek amacıyla elçilerin kılavuzlar eşliğinde yolculuk yapmalarının istendiğini görürüz. Türkiye Selçuklu Devleti'nde bunun örnekleri vardır. Celâleddîn Harezmşah tarafından I. Alâeddîn Keykubad'a gönderilen Melik Cemaleddîn Ferruh, Cemaleddîn Saveci, Necmeddîn Ebu Bekir Cami gibi kişilerle iki Harezmli emirinin olduğu elçi heyeti o sırada Alanya'da bulunan I. Alâeddîn Keykubad'ın yanına kılavuzlar tarafından getirilmiştir²². Türkiye Selçuklu Devleti'ne gönderilen bu ikinci elçi heyetinin Alanya'ya “sarp geçitlerden, uçsuz bucaksız ormanlardan, kartalların rüyalarında dahi üzerinden geçmeye korkacakları, rüzgârın rehbersiz ve kılavuzsuz aşamayacağı dağlardan ve tepelerden bin bir zahmetle”²³ getirildiklerini anlatan İbn Bîbî, kılavuzların bu maharetini övmektedir. Ancak onların esas itibarıyla sefer ve savaşlarda yardımcı unsurlardan oldukları görülmektedir. Kılavuzlar daha ziyade hükümdarlara, ordularını bir yerden bir yere güven içinde götürebilmelerinde, çöllerin, bataklık alanların veya aşılması zor arazilerin aşılabilmesinde çeşitli yönlendirmelerde bulunuyorlardı. Bu sebeple onların, kılavuzluk yaptıkları araziye çok iyi bilmeleri, o araziden pek çok defa gidip gelmiş olmaları gerekmektedir. Sultan Sencer dönemine (1119-1157) ait bir kılavuz kaydına

18 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul 1977, s. 60.

19 Ahmed b. Mahmud, “Melikşâh askerinin önünde, Emîr Savtegin kılavuz ve öncü idi. Onun idaresindeki öncü kuvvetler, Melik Kavurd'un karavulu ile buluşdular ve savaşa başladılar” demiştir. Bkz.: Ahmed b. Mahmud: 1977, I, s. 117.

20 Ahmed b. Mahmud: 1977, I, s. 78.

21 Nizâmü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, Tercüme: Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 2006, s. 116.

22 İbn Bîbî: 1996, I, s. 379-380.

23 İbn Bîbî: 1996, I, s. 380.

baktığımızda, işinde usta bir kılavuzun zor zamanlarda hayat kurtarıcı olabildiğini görürüz. Sultan Sencer Karahitaylılara karşı yaptığı savaşından (Katvan Savaşı-535/1141) hemen sonra kılavuza başvurmuştur. Bilindiği gibi Semerkant yakınlarındaki Katvan denilen yerde yapılan bu savaşta Sultan Sencer ilk yenilgisini almıştır. Sultan Sencer'in ordusu savaş sırasında düşman tarafından çember içine alınmıştır. Ne önünde ne de arkasında bir çıkış yolu bulamayan ve duraksayan Sencer'e sol cenah komutanı Sicistan Hâkimi Tacüddîn Ebû'l-Fazl "Ey Hüdâvend! Sebât ve durma zamanı değildir" demiş ve harekete geçmek gerektiği konusunda onu uyarmıştır. Bunun üzerine 300 zırhlı süvarisi ile düşman üzerine atılan Sultan Sencer, yanında 15 süvari ile ancak bu gaileden kurtulabilmiş ve hemen Merv çöllerine doğru yönelmiştir. İşte burada kendisini Belh'e götürecek bir kılavuza ihtiyaç duyulmuştur. Sultan Sencer ve yanında olanlar Belh'e bir Türkmen kılavuzun yardımı ile güven içinde gidebilmişlerdir²⁴.

Kılavuz görevi icra eden kişilerin ya da öncü askerî birliklerin güvenli ve kestirme yolları bildiklerinden ordunun sevkinde önemli bir pay sahibi oldukları görülmektedir. Ayrıca ordunun su ve yiyecek ihtiyacını karşılayacağı ikmal yerlerinin, düşmanın bulunduğu bölgenin ve karargâh kurulacak arazinin belirlenmesinde oldukça etkili olmuşlardır. Bu sebeple hükümdarlar, üzerinden askerlerin ve ordunun geçeceği ancak iyi bilinmeyen ya da zorlu araziler için öncü kuvvetlerden ayrı olarak, kılavuz kullanmışlardır. Ancak bazı durumlarda kılavuzlar yolları şaşırmışlar veya kılavuzlara rağmen alternatif bir yol bulunamamıştır. Sultan Alp Arslan, isyan eden Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış (ö. 455/1063) ile mücadelesi sırasında kılavuza başvurduğunda, kılavuzun kendisine bir çıkış yolu gösteremediğini görürüz. Buna göre Kutalmış, Sultan Alp Arslan'ın varacağı Milh Vadisi'ni bataklık haline getirmişti. Sultan Alp Arslan bataklığı görünce yanında bulunan kılavuza "Bizim için dağın eteğinden yol olsa gerek" diyerek ondan bir çıkış yolu önermesini istemiştir. Kılavuz ise "Ey dünyanın şâhı oradan askerlerin gitmesine imkân yoktur" diye cevap vermiştir. Başka bir çıkış yolu olmadığını anlayan sultan bunun üzerine elinde bulunan kamçısını sallamış ve askerlerine işaret ederek atını bataklığa doğru sürmüştür. Askerleri de onun peşinden bataklığa girmişlerdir²⁵. Sultan Sencer'in Oğuzlar üzerine düzenlediği ve esareti ile sonuçlanan seferinde ise kılavuzun hükümdarı aldatmaya çalıştığını görürüz. Buna göre Sultan Sencer Oğuzlara karşı bir sefer düzenlemeye karar verdiğinde yol boyunca kendisine ve ordusuna kılavuzluk yapacak birinin bulunmasını emretmiştir. Hatta Yahudi Seyyah Tudela'lı Benjamin'in aktardığına göre Sultan Sencer kılavuza "Kendisine yardım ederse onu paraya boğacağını vaat etmiş"tir²⁶. Sultan Sencer kılavuza çölü geçmek için neye ihtiyaçları olacağını sormuştur. Kılavuz ona "on beş gün yetecek kadar eklemek ve şarap almasını" söylemiş, hazırlıklar tamamlanarak yola çıkılmıştır. Ancak 15 gün geçtiği halde yollarına herhangi bir topluluk çıkmamıştır. Bu süre boyunca yiyecek ve içecekleri de tükenmiştir. Sultan Sencer kılavuzu huzuruna çağırarak ona "Sen

24 Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, Tercüme: Ahmed Ateş, Ankara 1999, s. 168-169. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh ise Sultan Sencer ve yanındakilere yol gösterenin bölgedeki Türkmenler olduğunu kaydeder. Bkz.: Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Cami'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*, Tercüme: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, s. 174; *Câmi'ü't-Tevârih (Zikri-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2014, s. 118.

25 Ahmed b. Mahmud: 1977, I, s. 55-56.

26 Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, Tercüme: Nuh Arslantaş, İstanbul 2013, s. 103-104. Burada Sultan Sencer "İran Kralı" olarak geçmektedir.

bizi düşmanlarımıza götüreceğini söylemiştin. Hani nerede onlar?” demiş kılavuz ise yolu şaşırdığını söylemiştir. Bunun üzerine kılavuzun boynu vurulmuştur. Tudela’lı Benjamin bu kılavuzun Sultan Sencer’in, üzerine sefere çıktığı Oğuzlardan bir kimse olduğunu ve bu sebeple onu kandırmaya çalıştığını aktarır²⁷.

Sefer ve savaşlarda hükümdarlara yol gösteren kılavuzlar her zaman sözlerinde dürüst olmamışlardır. Sultan Sencer dönemine ilişkin kılavuz hikâyesinde olduğu gibi kılavuz tarafından yanlış yönlendirilen ve aldatılan başka hükümdarlar da olmuştur. Gazne Hükümdarı Mahmud (998-1030) kılavuz tarafından aldatılan hükümdarlardan biridir. Tabakat-ı Nâsirî’de geçen kayda göre sultan, Somnat (Sûmenât) Seferi’nden (1025-1026) sonra Sind ülkesine²⁸ ve Mansûre’ye dönüşte ordusunu o bölgeden çıkaracak bir kılavuz (delil-i râh) aranıp bulunmasını istemiştir. Sonunda bir Hindu, kılavuzluk yapmayı kabul edince yola düşmüşlerdir. Ancak bir gece ve gündüz yol almalarına rağmen ordunun su ihtiyacını karşılayacak bir mecra bulamamışlardır. Bunun üzerine Sultan Mahmud kılavuzun huzuruna getirilmesini emretmiştir. Putperest bir Hindu olan kılavuz sultana şöyle demiştir: “Ben kendimi Menât putuna adanmış biriyim. Seni ve senin ordunu, helâk olmanız için hiçbir tarafta su bulunmayan çölün ortasına getirdim”. Bunun üzerine Hindu kılavuz öldürülmüştür²⁹.

Kılavuz kullanımını Moğollarda da görürüz. Cüveynî’ye göre Cengiz Han (1206-1227) Buhara’yı fetih için yola düştüğünde Buhara’ya giden yolda kendisine, bölgeyi çok iyi bilen bir Türkmen kılavuz eşlik etmiş ve onu geçit vermeyen dağlardan geçirmiştir. Cüveynî, Cengiz Han’ın geçtiği bu yola o günden sonra “han yolu” dediklerini ve Emir Argun’un Mengü Han’ın yanına giderken (1251) bu yolu kullandığını söyler³⁰. Bundan başka Moğol noyanları Cebe ve Subetay, Harezmşah Hükümdarı Alaeddîn Muhammed’i takiplerinde, onun izinden gittikleri yerlerden aldıkları kılavuzları kullanmışlardır³¹. Sadece Moğollar değil Harezmşah hükümdarı da kılavuz marifeti ile hızla yol almaya çalışmıştır. Bağdat yoluna düşen hükümdar bu yolda kılavuz kullanmış ve artık ihtiyacı kalmadığında onu geri göndermiştir. Bu kılavuz, hükümdarı takip eden Moğollar tarafından yakalanınca, hükümdarın Bağdat yolunda olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak Bağdat’a gitmekten vazgeçen hükümdar daha sonra yolunu değiştirmiştir ve Moğollar onu kılavuzun tarif ettiği yerde bulamamışlardır. Bu durum kılavuzun öldürülmesine sebep olmuştur³². Moğollar kılavuzların kendilerini kandırmalarının önüne geçmek için gözdağı dahi vermekteydiler. Nitekim Moğollar Azerbaycan’a geldiklerinde buradan kendilerine 10 kılavuz almışlar ve bunlardan birini öldürerek diğerlerine “Doğru yolu göstermezseniz siz de arkadaşınız gibi ölürsünüz” demişlerdir³³.

Selçuklu döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de savaşlarda ya da seferlerde kılavuzların kullanıldığını görürüz. Rumeli’nin fethi bunun güzel bir örneğidir. Buna göre

27 Tudela’lı Benjamin-Ratisbon’lu Petachia: 2013, s. 103.

28 “Hindistan alt kıtasında tarihi bir bölge ve günümüzde Pakistan’da bir eyalet”. Bkz.: Azmi Özcan, “Sind”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 242-244. Mansûre de bu bölgede bir merkez şehirdir.

29 Cûzcânî: 2015, s. 33-34.

30 Cüveynî: 1999, s. 132.

31 Cüveynî: 1999, s. 158.

32 Cüveynî: 1999, s. 324-325.

33 Ebu’l-Gazi Bahadır Han, *Türk’ün Soy Ağacı*, İstanbul 2009, s. 101-102.

Orhan Gazi'nin oğlu Şehzade Süleyman Paşa, Rumeli'ni ele geçirebilmek için güvenli bir kıyı bulmak gerektiğini düşünerek Ece Bey ve Fazıl Paşa'dan, bilgi toplamak amacıyla birinin bulunmasını istemiştir. Onlar karşı kıyıya gitmiş ve Gelibolu Yarımadası'nda bulunan Çimpe (Çimen) Kalesi yakınında bir Rum'u esir alarak geri dönmüşlerdir. Bu kişiyi çeşitli ihsanlarla kendi taraflarına çektikten sonra gereken bilgiyi ondan almışlar ve iki sal yapıp gecenin bir vakti o Rum'un kılavuzluğu ile Çimpe Kalesi kıyılarına çıkmışlardır. Müneccimbaşı Çimpe Kalesi'nin alınışında (1352) ve Rumeli'nin fethinde kilit bir rol oynayan bu kılavuz olayı ile ilgili şöyle demektedir:

“Kafirler tam bir gaflet içindeydiler. Çünkü bütün gemileri Rum İli tarafındaydı. Anadolu tarafında hiçbir gemi ve kayık yoktu. Bu yüzden Müslümanların karşı sahile geçemeyeceğinden emindiler. Esir alınan kâfirin kılavuzluğuyla kalenin bir tarafına vardılar”³⁴.

Seyyahlar ise yolculuklarını daima kiraladıkları veya kendilerine verilen bir kılavuz eşliğinde yapmışlardır. Meşhur Seyyah İbn Battûta (ö. 770/1368-69), seyahatinde kılavuz kullandığını söyler. Hatta Sevr Dağı'nı ziyaret etmek isteyen iki arkadaşının yola kılavuzsuz çıktıkları için yollarını şaşırdıklarını ve perişan bir hale düştüklerini anlatır. Ona göre çöl yolculuğu “çevreyi iyi tanıyan, defalarca [o] güzergahtan gidip gelmiş olan zeki birisi”nin kılavuzluğunda yapılabilir bir şeydir³⁵. Fransa Kralı IX. Louis'in (1226-1270) emri ile Moğol hanının yanına gitmek üzere 1253'de yola çıkan Seyyah Wilhelm Von Rubruk da yolculuğu boyunca yanında tercümandan başka bir kılavuz bulundurmıştır. İstanbul'dan Suğdak'a gelen Rubruk'un buradan ayrılırken yanında bulunan 4 kişiden ikisi kılavuzdur ve Rubruk yol boyunca farklı kılavuzlar kullanmıştır. Kılavuz ile seyahat, bilinmeyen coğrafyalarda bir mecburiyet olduğundan özellikle ülke dışı ya da zorlu bölgelerde daima kılavuzun rehberliğine müracaat edilmiştir. Bu kılavuzları kendileri bulabildikleri, para ya da mal karşılığında kiralayabildikleri gibi iktidar sahipleri tarafından da kendilerine kılavuz teklifi yapılabiliyordu. Rubruk'un geri döneceği vakit geldiğinde, Mengü Han (1251-1259) huzuruna çıkan Rubruk'a “Ne kadar mesafeye kadar kılavuz istersin?” diye sormuştur. Ermeni Krallığı'na kadar kılavuz istediğini söyleyince yanına, istediği yere kadar onu ulaştırması için Moğol bir kılavuz vermişlerdir³⁶. Rubruk'un kılavuzları ona yol göstermekten başka bulundukları memleketler hakkında bilgiler vermiş, Moğol hanının huzurunda nasıl davranmaları gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmuşlardır. Bu tavsiyelerden biri Çağatay Han'ın (ö. 639/1241) huzurunda iken ona hediyeler sunulması gerektiği bir diğeri de Mengü Han'ın huzuruna çıkmadan önce sakallarını kesmeleri şeklinde idi³⁷. Seyyahların kılavuz ile seyahat ettiklerine dair bir başka örneği ise XII. yüzyıla ait Ratisbon'lu Rabbi Petachia'nın Seyahatnamesi'nde görmek mümkündür³⁸. Kılavuzların yolculuk yapanlara ne denli bir mecburiyet olduğuna dair Mevlânâ da Mesnevî'sinde -mecazen- şöyle demektedir: “Kılavuz yolcuya, her an çölde kaybolana lazımdır” “Birçok

34 Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, I, Tercüme: İsmail Erünsal, s. 94.

35 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Tercüme: A. Sait Aykut, İstanbul 2004, I, s. 212, 428; II, s. 957.

36 Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Tercüme: Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 122.

37 Rubruk: 2001, s. 31, 45, 84, 139.

38 Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia: 2013, s. 136.

kereler gittiğin yolda bile kılavuzsuz sıkıntı çekersin”³⁹.

Kılavuzlar, özellikle dağ ve çöl gibi geçilmesi zor coğrafyalar için bir mecburiyet ve sosyal, siyasî, idarî ve askerî yani yaşamın her alanında başvurulmuş bir araç olmuşlardır. Kılavuz kullanmanın mecburiyet olduğu alanlardan biri de ticarettir. Tâcirler uzak memleketlere mallarını satabilmek ve buralardaki pazarlara ulaşabilmek için uzun mesafeler aştıklarından kılavuzlara ihtiyaç duymuşlardır. İbn Haldûn tâcirlerle kılavuz kullanmalarını tavsiye etmekte ve şöyle demektedir:

“Tacir, ticaret eşyasını uzak illere veyahut yolları korkulu ve zahmetli olan ülkelere götürürse, daha büyük ölçüde kâr elde eder ve ihtiyaç umumî olduğu için götürdüğü mal ve eşyanın pazarlarda satılışı temin edilmiş olur. Çünkü aradaki mesafe uzak, yollar korkulu ve çok zahmetli olduğu ve o ülkeye bu mallan götüren az olduğu için, o eşyanın müşterisi çok bulunur, malı yüksek fiyatla satılır. Ticaret malını ve eşyasını yakın ve yollar güvenli olan şehir ve bölgelere götürdüğü takdirde, o mallan getiren çok olduğu için, o nispette fiyatlar iner. Sudan’a ticaret mal ve eşyası götürüp satmaya düşkün olan tacirler işte bu sebepten en geniş bir hayat yaşarlar ve bunlar, servetleri en çok olan tacirlerdir. Çünkü, Batı Afrika ile Sudan arasında geçilmesi zor, korkulu ve susuz çöller bulunduğu için yollar meşakkatli ve tehlikelidir. Aradaki bu çöllerde sular ancak belli yerlerde bulunur ve bu suyu bulunan yerler ancak kılavuzlar vasıtasıyla bulunabilir”⁴⁰.

Kılavuza olan ihtiyaç sebebiyle kılavuzu olmayanların veya kılavuz bulamayanların çeşitli sıkıntılar yaşadıkları kaydedilmiştir. Bu kişilerden biri Türkiye Selçuklu Devleti’nin yıkılış dönemine girdiği ve Anadolu’nun dört mâlî bölgeye ayrıldığı dönemde saltanat naibi olan Kemaleddîn Tiflisî idi. Amasya ve Samsun onun payına düşmüştür. Bu yerlerden Amasya’dan adamları ile birlikte yola çıktığı bir zaman, halk tarafından sevilmediği için kendisine güvenli yolu gösterecek bir kılavuz bulamamışlardır. Kılavuzu olmadığı ve tehlikeli ya da güvenli yolları bilmediği için bir süre sonra eşkiya çeteleri peşlerine düşmüştür. Eşkiya çetesinden kaçarak şehre geri dönmeye çalışan Tiflisî ve adamları, bu çeteden ancak onların bir tüccar kafilesine rastlamaları ve bu defa kafileyi takip etmeleri üzerine kurtulabilmişlerdir⁴¹.

Sonuç olarak, yazılı tarihin ilk dönemlerinden itibaren kılavuzların varlığına şahit olmaktayız. Orta Çağ Türk-İslâm dünyasında da kılavuzlar askerî, idarî, sosyal veya ticarî alanda önemli bir yer edinmişlerdir. Askerî alanda ordunun öncü birliği olan *yezek/yizek*lerin sefer ve savaşlarda kılavuzluk görevini yerine getirdiklerini, bundan başka hükümdarların, gidilen veya üzerinden geçilen bölgeler için bu bölgeleri iyi bilen kılavuzlar kullandıklarını görürüz. Bundan başka, elçilerin hükümdarların yanına güven içinde ulaşmalarını sağlamışlar, seyyahlara ve tâcirlerle tavsiyeler vermişler, yol göstermişlerdir. Kılavuzlar, kılavuzluk yaptıkları coğrafyayı, bu coğrafyanın tehlikeli ya da güvenli bölgelerini iyi bilmekteydiler. Bu sebeple hızla ya da güven içinde ilerlemek, kaybolmamak için kılavuz kullanmak bir mecburiyet haline gelmiştir. Bununla birlikte kılavuzlar her zaman sözlerinde dürüst olmamışlar; hükümdarları ve seyyahları zaman

39 Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf*, Tercüme: Süleyman Nahîfî-Sadeleştiren: Âmil Çelebioğlu, İstanbul 2008, II, b.3340; I, b. 3050.

40 İbn Haldun, *Mukaddime*, II, Tercüme: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1996, s. 358-359.

41 Kerimüddin Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, Tercüme: Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 177.

zaman kandırmaya veya oyalamaya çalışmışlardır.

Özellikle sosyal ve askerî alanda işlevsellik bakımından önemli bir yer edindiği ve tarihin ilk dönemlerinden itibaren bir meslek ve görev olarak var olduğu görülen kılavuzluk, sonraki dönemlerde de önemini korumaya devam etmiştir. Bugünün ulaşım araçlarının olmadığı, günler hatta aylar boyu uzun mesafeler kat etmenin gerektiği dönemlerde kılavuzlar hükümdarları, orduları, elçileri, yolcuları, seyyahları ve tâcirleri meşakkatli arazilerden bin bir zorlukla geçirmişler, alternatif bir çıkış arandığında emin yollar önermişlerdir. Böylece tarihsel anlatımda pek geçmeseler de önemli roller üstlendiklerini görürüz.

KAYNAKLAR

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, I, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

Ahmet Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri*, II, Tercüme: Tahsin Yazıcı, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973.

Aksarayî, Kerîmüddîn, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Tercüme: Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, Tercüme: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşa*, Tercüme: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Duman, Mustafa, “Bokurttan Hızır’a Türk Halk Anlatmalarında Kılavuz”, *Millî Folklor*, Yıl: 24, Sayı: 96, 2012, s. 190-201.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Türk'ün Soy Ağacı*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2000.

Göksu, Erkan, “Kutadgu Bilig’e göre Türk Savaş Sanatı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/VI, 2009, s. 266-281.

Gömeç, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

İbn Bîbî, *El Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, II, Tercüme: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I-II, Tercüme: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

İbn Haldun, *Mukaddime*, II, Tercüme: Zakir Kadiri Ugan, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1996.

İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi*, IV, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslam Tarihi*, II, Tercüme: M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul (tarihsiz).

Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri II. Cilt*, Odes Kültür Yayınları, Ankara 2003.

Mahmûd el-Kâşgarî, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, I, III, Tercüme: Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

Merçil, Erdoğan, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf*, Tercüme: Süleyman Nahîfî-Sadeleştiren: Âmil Çelebioğlu, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, I, Tercüme: İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, (tarihsiz).

Nizamü'l-Mülk, *Siyasetnâme*, Tercüme: Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yayınları, İstanbul 2006.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VI, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

_____, *Türk Mitolojisi*, I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

Özcan, Azmi, "Sind", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 242-244.

Özünlü, Emine Erdoğan, "Osmanlı Devleti'nde Orta Asya Kökenli Askerî Unvanların Kullanımına Dair Bazı Tespitler", *International Journal of Central Asian Studies*, Volume: 14, 2010, s. 73-93.

Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, Tercüme: Ahmed Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, *Cami'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*, Tercüme: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

_____, *Câmi'üt-Tevârih (Zikri-i Târîh-i Âl-i Selçûk)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.

Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, Tercüme: Ergin Ayan, İstanbul 2001.

Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, Tercüme: Nuh Arslantaş, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

Yüce, Nuri, "Mısır'da Türk Dili ve Kültürünün İlk İzleri", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 41, 2009, s. 91-106.